

MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE

PERSPECTIVA

LEGNICKE STUDIA TEOLOGICZNO-HISTORYCZNE

Rok XXIV 2025 nr 1 (46) s. 169-175

ANNA RAMBIERT-KWAŚNIEWSKA*

DZIEJE TYMOTEUSZA. WSTĘP, PRZEKŁAD I KRÓTKI KOMENTARZ

THE ACTS OF TIMOTHY.
INTRODUCTION, TRANSLATION, AND BRIEF COMMENTARY

Apokryficzne *Dzieje Tymoteusza* (*Acta Timothei*) to tekst powstały w V w. po Chr.¹, dokładnie w przeciągu kilku dziesięcioleci po Soborze Chalcedońskim z 451 r. po Chr.² Autor pisma nie jest znany, choć podkreśla się jego wiedzę o Efezie, której dowodzi wspominając o górze Pion, o *Embolos* oraz święcie Katagogiów. Hipotezę lokalnego autorstwa apokryfu potwierdzają również zaimki i przymiotniki (m.in. wielokrotnie powtarzany *lampra*), którymi określa zarówno region, jak i samą *polis*.

Treść apokryfu koncentruje się wokół osoby Tymoteusza, duchowego dziecka Pawła Apostoła, współautora kilku jego listów (2 Kor, Flp, Kol, 1 i 2 Tes, Flm) i pierwszego biskupa Efezu, którym został za panowania Nerona oraz prokonsulatu

* Anna Rambiert-Kwaśniewska – doktor habilitowana, Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu, ORCID: 0000-0002-9491-6786; e-mail: anna.rambiert@gmail.com

¹ C.W. CONCANNON, *The Acts of Timothy. A New Translation and Introduction* [w:] *New Testament Apocrypha. More Noncanonical Scriptures*, t. 1, red. T. Burke, B. Landau, Grand Rapids 2016, s. 395.

² Jan N. Bremmer znajduje kilka poszlak terminologicznych, które uzasadniają tę datację. Po pierwsze, nazywanie Efezu *mētropolis*, po drugie *tronem apostołów*, a po trzecie nadawanie Tymoteuszowi tytułu *patriarchēs*. Bremmer uzasadnia, że są to dokładnie wycieczki terminologiczne względem metropolii konstantynopolitańskiej, której biskup zyskał przywilej mianowania się patriarchą. J.N. BREMMER, *Timothy, John and Ephesus in the Acts of Timothy* [w:] *The Apostles Peter, Paul, John, Thomas and Philip with their companions in Late Antiquity*, red. T. Nicklas, J.E. Spittler, J.N. Bremmer, Leuven 2021, s. 221-222.

Maksyma w Azji³. Choć autor wspomina o powołaniu Tymoteusza na urząd, koncentruje się głównie na jego męczeńskiej śmierci, którą poniósł podczas własnej interwencji w przebieg święta Katagogiów ku czci Dionizosa⁴. Jego działania ewangelizacyjne okazały się w tym wypadku nieskuteczne, skoro ogarnięci obłędem mieszkańcy Efezu skatowali go na miejscu zwanym *Embolos*. Ciężko rannego Tymoteusza uczniowie przenieśli na górę Pion, na której w późniejszym czasie wzniesiono na jego cześć kaplicę. Apokryf przywołuje również wątek przybycia do Efezu apostoła Jana, który przed spisaniem własnej ewangelii miał przypisać autorstwo Łukasze, Mateuszowe i Markowe uporządkowanym i przepisany przez siebie tekstom ewangelicznym, które krążyły wśród mieszkańców miasta. Wspomina również o wygnaniu Jana na wyspę Patmos i o jego powrocie do Efezu po śmierci Tymoteusza, w którego miejsce objął on urząd biskupa. Apokryf kończy się informacją o dokładnej dacie męczeństwa Tymoteusza. Informacje te bezsprzecznie służą podkreśleniu apostoelskich tradycji żywych w mieście.

Jak zauważa Cavan W. Canconnan, *Dzieje Tymoteusza* nie są jedynie przekazem tradycji apostoelskich, które nie zachowały się w Biblii, ale pełnią istotną rolę w swoim kontekście historyczno-kulturowym, którego tłem jest rywalizacja o prymat Kościoła w Efezie nad Konstantynopolem. Choć Efez ostatecznie stracił na znaczeniu (znakiem czego jest choćby przeniesienie ciała Tymoteusza do Konstantynopola w 356 r. po Chr.), zabiegał o podtrzymywanie swojego apostoelskiego pochodzenia, dlatego w apokryfie zawarto nie tylko informację o Tymoteuszu, któremu poświęcono obiektywnie niewiele miejsca, ale również o Janie, zwanym przez autora teologiem⁵, sugerując przy tym, że wszystkie cztery ewangelie powstały w swojej ostatecznej formie właśnie w Efezie⁶. Tłem dla owych potyczek jest Sobór w Chalcedonie, podczas którego, w ramach decydowania o statusie Efezu, dyskutowano szeroko osobę Tymoteusza⁷.

³ Więcej o Tymoteuszu zob. np. S. HARĘZGA, *Pierwszy i Drugi List do Tymoteusza, List do Tytusa* (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament XVI), Częstochowa 2018, s. 58-61.

⁴ Bremmer zauważa, że wiedza na temat święta stale się poszerza dzięki epigrafice. Katagogia były uroczystością celebrującą przybycie bóstwa być może w kształcie posągu, który obnoszono uroczysto po mieście. Kobiety przy tej okazji przebierały się za menady, mężczyźni i chłopcy odgrywali satyrów i bożka Pana. Pochody odbywały się przy muzyce piszczalek i fletu. Zwykle towarzyszyły im różne falliczne atrybuty, m.in. kije czy skórzane fallusy przyczepiane do pasa. Wydaje się jednak, że pojawiające się w tekście mordercy są owocem wyobraźni chrześcijańskiego autora. J.N. BREMMER, *Timothy, John and Ephesus in the Acts of Timothy*, s. 230.

⁵ Wedle Christopha Markschiesa tytuł ten nie funkcjonował przed IV w. po Chr. J.N. BREMMER, *Timothy, John and Ephesus in the Acts of Timothy*, s. 224; CH. MARKSCHIES, *Christian Theology and Its Institutions in the Early Roman Empire*, Waco 2015, s. 13-14.

⁶ C.W. CONCANNON, *In the Great City of the Ephesians: Contestations over Apostolic Memory and Ecclesial Power in the Acts of Timothy*, „Journal of Early Christian Studies” 24/3 (2016), s. 419-446.

⁷ J.N. BREMMER, *Timothy, John and Ephesus in the Acts of Timothy*, s. 222.

Dzieje Tymoteusza przetrwały w dwóch językach, łacińskim i greckim. Najstarszy z zawierających tekst grecki manuskryptów BHG 1487 pochodzi dopiero z X w. po Chr., choć istnieją wcześniejsze cytacje u Focjusza (*Bib.cod.* 254) z IX w. po Chr. Łacińska wersja BHL 8294 doczekała się publikacji w 1485 r., a rewizji w 1643 r. Herman Usener, którego wydanie uchodziło przez lata za najlepsze opracowanie krytyczne apokryfu, opublikował *editio princeps* wersji greckiej i krytyczne wydanie łacińskie *Dziejów Tymoteusza* w 1877 r. Za nim podążył również, uzupełniając tekst grecki ustaleniami i korektami innych badaczy, Canconnan⁸. Niniejszy przekład odchodzi od tradycji Usenera. Powstał on w oparciu o niezwykle sumienne, krytyczne opracowanie tekstu greckiego przez Claudio Zamagniego, który koncentrując się na transmisji wyłącznie tekstu greckiego na podstawie siedmiu manuskryptów reprezentujących dwie rodziny⁹, zaproponował przekład na język francuski na podstawie BHG 1847¹⁰.

DZIEJE ŚW. TYMOTEUSZA

1. Męczeństwo świętego i sławnego apostoła Tymoteusza, który był uczniem świętego apostoła Pawła i został ustanowiony pierwszym patriarchą¹¹ Kościoła w Efezie¹², metropolii w Azji.
2. Wiemy, że wielu opisało historie i żywoty, obyczaje i postępowanie oraz śmierć umiłowanych przez Boga i świętobliwych mężów. Dzięki nim stali się oni później znani. Dlatego także i my uznając to za słuszne, z pełną powagą postaramy się opisać¹³ żywot, postępowanie i śmierć świętego apostoła Tymoteusza, pierwszego pełniącego urząd patriarchy wielkiej metropolii Efezjan.
3. Ten po trzykroć błogosławiony mąż, jak wiemy z przekazu świętego ewangelisty Łukasza w *Dziejach Apostolskich*¹⁴, urodzony był z ojca Greka i z wierzącej

⁸ C.W. CONCANNON, *The Acts of Timothy*, 400.

⁹ Przynależność do danej rodziny manuskryptów zależna jest od zamieszczenia lub pominięcia wątku przeniesienia ciała Tymoteusza do Konstantynopola, które przypisuje się późniejszej tradycji.

¹⁰ C. ZAMAGNI, *Passion (ou Actes) de Timothée. Étude des traditions anciennes et édition de la forme BHG 1487* [w:] *Poussières de christianisme et de judaïsme antiques. Études réunies en l'honneur de Jean-Daniel Kaestli et Éric Junod*, red. A. Frey, R. Gounelle, Prahins 2007, 365-375. Przedruk całego tekstu ukazał się dekadę później w C. ZAMAGNI, *Recherches sur le Nouveau Testament et les apocryphes chrétiens*, Rimini 2017, s. 257-301.

¹¹ Tytuł patriarchy pojawia się w oficjalnej nomenklaturze eklesjalnej w V w. po Chr. Nie przynależał on biskupom Efezu. J.N. BREMMER, *John and Ephesus in the Acts of Timothy*, s. 220.

¹² Zob. 1 Tm 1,3; 2 Tm 4,5; EUZEBIUSZ Z CEZAREI, *Historia Kościoła* 3.4.

¹³ Dosł. „podać do pamięci”.

¹⁴ Dosł. z dziejów powszechnych.

matki Żydówki¹⁵. Pochodził zaś z miasta Listry, które znajduje się w prowincji Likaonii.

4. Był uczniem natchnionego pośród apostołów Pawła, przy którym wiele doświadczył. Brał udział w jego wyprawach, cierpiał razem z nim dla Ewangelii Chrystusa i stał się jego bliskim współpracownikiem. W tym samym czasie przybył z nim do wspaniałej metropolii Efezjan i jako pierwszy dostąpił zaszczytu sprawowania biskupstwa apostołskiego tronu tej wspaniałej metropolii. Nad państwem Rzymian władzę sprawował wówczas cesarz Neron, natomiast namiestnictwo¹⁶ nad Azją dzierżył Maximus¹⁷.
5. Jakich przekraczających ludzkie rozumienie rzeczy dokonał na polu nauczania, czynienia cudów, uzdrawiania życia społecznego, każdy może dowiedzieć się na swój sposób z opowiadań o nim zawartych w Dziejach Apostolskich¹⁸.
6. My zaś powinniśmy wykazać, że ten sam święty apostoł i patriarcha Tymoteusz był nie tylko uczniem opiewanego apostoła Pawła, ale także uznanego teologa Jana, który spoczął na piersi wielkiego Boga i Zbawiciela naszego, Jezusa Chrystusa i doświadczał wszystkiego na własne oczy i [słyszał] na własne uszy.
7. Gdy Neron pieklił się na najważniejszych apostołów Piotra i Pawła oraz na innych z nimi, uznanych uczniów, którzy różnie dopełnili życia, wielki teolog Jan przybył do tej wspaniałej metropolii wyrzucony na brzeg z rozbitego okrętu¹⁹, jak ci, którzy chcą, mogą dowiedzieć się z tego, co napisał o nim Ireneusz, biskup Lugdunum²⁰.
8. Również podążający za uczniami Pana naszego Jezusa Chrystusa nie wiedząc, jak zestawić przyniesione przez siebie, spisane w różnych językach, różnorodne zapiski²¹ o cudach, które wydarzyły się za ich czasów za sprawą Pana naszego Jezusa Chrystusa, przybywszy do Efezu przynieśli je zgodnie z powszechną wiedzą do sławnego teologa Jana.
9. On obejrzał wszystkie i zainspirowany tym, o czym opowiadały, umieściwszy je w trzech ewangeliiach przypisał je wedle porządku do: Mateusza, Marka i Łukasza, te ich imiona podstawiawszy przy ewangeliiach.

¹⁵ Dz 16,1.

¹⁶ Mowa o urzędzie prokonsula.

¹⁷ Historyczne wątki znajdujące się w dziele są silnie kwestionowane. Choć sam edytor tekstu łacińskiego AT Hans Usener próbował zidentyfikować prokonsula jako Q. Alliusa Maximusa, nie znalazł poparcia wśród innych badaczy. Jego historyczność została obalona już w 1983 r. T.D. BARNES, *Early Christian Hagiography and Roman History*, Tübingen 2010, s. 301.

¹⁸ Mowa o kanonicznych Dziejach Apostolskich.

¹⁹ Mowa o katastrofie morskiej, która mogła wydarzyć się w 66 r. po Chr., wedle ustaleń Usenera i Zamagniego. C. ZAMAGNI, *Passion (ou Actes) de Timothée*, s. 346.

²⁰ *Lugdunum* to starożytna nazwa Lyonu.

²¹ *Chartes* mogą wskazywać na zwoje albo pojedyncze karty.

10. Stwierdziwszy następnie, że tamci opisując genealogię spraw [zajęli się] ekonomią wcielenia²², jako że zaczerpnął z Boskiej piersi²³, sam teologicznie wyklada to, co niedostatecznie zostało przez tamtych omówione, uzupełniwszy w rozdziałach cudowne boskie dzieła nie dość wyczerpująco wyłożone przez tamtych. Z tego powodu dziełu temu, a raczej ewangelii, nadał swoje własne imię.
11. Ale gdy niegodziwy demon opanował myśli Domicjana, który panował w Rzymie po Neronie i tych, którzy rządili po drodze²⁴, pobudził [go] do oszczerstw przeciw świętemu. Wówczas wielokrotnie [tu] wspomniany teolog Jan zostaje przez niego wygnany z Efezu i zmuszony dekretem do zamieszkania na Patmos, jednej z wysp przynależących do archipelagu Cyklad.
12. Podczas gdy to wszystko działo pośród nich i gdy biskupstwo było godziwie i pomyślnie zarządzane przez wielokrotnie wspomnianego najświętszego Tymoteusza, resztki dawnego bałwochwalstwa metropolii Efezjan wciąż jeszcze utrzymywały się wśród tych, którzy tam mieszkali. W pewnych dniach obchodząc święto, jak oni sami to nazywają, Katagogiów, nakładali na siebie nie stosowne ozdoby²⁵. Co więcej, by pozostać nierozpoznanym zakrywali swoje twarze maskami i niosąc kije²⁶ oraz wizerunki idoli, śpiewając głośno pewne pieśni wchodzili bez ładu²⁷ do wolnych mężczyzn i szlachetnych kobiet, dopuszczając się niespotykanych zabójstw i rozlewając wielką ilość krwi w uznanych miejscach *polis*. Nie przestawali czyniąc tak jakby było to coś koniecznego i korzystnego dla duszy.
13. Dlatego, choć najświętszy Tymoteusz, który był wówczas arcybiskupem, często ich upominał, nie był w stanie powstrzymać tego ich obłędu swoimi naukami. W dniu ich tak bardzo odrażającego święta przemówił nagle na środku tak

²² Jest to nawiązanie do większej koncentracji na opisie wydarzeń z ziemskiego życia Chrystusa kosztem dociekań teologicznych.

²³ Chodzi zapewne o metaforę Ostatniej Wieczerzy (J 13,23.25), którą autor posłużył się do podkreślenia natchnienia Jana.

²⁴ Czyli: Galba, Oton, Witeliusz i otwierający dynastię flawijską Wespazjan i jego syn, Tytus.

²⁵ Mowa o święcie dionizyjskim, które bywa niesłusznie przypisywane Artemidzie. Być może o tym podobnych celebracjach jest mowa w *Żywocie Antoniusza* 24.4-5 autorstwa Plutarcha. C. ZAMAGNI, *Passion (ou Actes) de Timothée*, s. 349. Gdy mowa o samej nazwie święta, została ona utrwalona m.in. na pochodzącej z 92-93 r. po Chr. inskrypcji zlokalizowanej u przecięcia ulic Kuretów i Marmurowej, SEG 35 (1985) 1116 oraz poświęcona na I.Priene 174.1.5. R. STRELAN, *Paul, Artemis, and Jews in Ephesus*, BZNTW 80, Berlin – New York 1996, s. 123.

²⁶ Csapo nie ma wątpliwości, że jest tu mowa o Katagogiach dla Dionizosa. Kije czy też pałki, które nosili ze sobą uczestnicy pochodu, miały kształt falliczny. Badacz stwierdza, że śmierć Tymoteusza bardziej przystaje do greckich standardów niż do typowych martyrologii chrześcijańskich. E. CSAPO, *Comedy and the Pompe. Dionysian Genre-Crossing* [w:] *Greek Comedy and the Discourse of Genres*, red. E. Bakola, L. Prauscello, M. Telò, Cambridge 2013, s. 62-63.

²⁷ W sposób nieucywilizowany, niczym barbarzyńcy.

zwanego Embolos²⁸, aby ich napominać. Mówił wówczas: „Mężowie Efezu, nie ulegajcie szaleństwu bałwochwalstwa, ale uznajcie rzeczywiście istniejącego Boga²⁹”.

14. Jednak wyrobnicy diabła rozwścieczeni jego nauką, chwyciwszy przyniesione przez siebie palki i kamienie, zamordowali sprawiedliwego. A słudzy Boga zabrawszy go, gdy jeszcze oddychał, złożyli na obrzeżu tej wspaniałej metropolii, na uboczu leżącym po drugiej stronie portu i tam w pokoju oddał ducha Bogu. Wzięli jego ciało i złożyli w miejscu o nazwie Pion³⁰, gdzie obecnie mieści się najświętsze martyrium³¹.
15. Gdy cesarz Domicjan zakończył żywot, władzę przejął Nerwa, [który] wezwał z powrotem najświętszego apostoła Jana. Ten powrócił i stanął w owej wspaniałej metropolii Efezjan i odkrył, że najświętszy Tymoteusz został zabity³² we wspomniany wcześniej sposób. On sam przez obecnych wówczas arcykapłanów przejął tron apostołski³³. Sprawował ten urząd aż do panowania Trajana.
16. Tymoteusz, święty i znakomity świadek Chrystusa, zakończył życie³⁴ po trzech dniach od tak zwanego święta Katagogiów – które wedle Azjatów³⁵ przypada na 30 dzień czwartego miesiąca, zaś według Rzymian na 22 dzień stycznia³⁶ – gdy Rzymem władał wspomniany wcześniej Nerwa, a namiestnictwo³⁷ nad

²⁸ Greckie *Embolos* rozumiano do niedawna jako agorę, ale okazuje się, że mowa o bardzo konkretnym miejscu w Efezie. Wedle Zamagniego mowa o dzielnicy położonej na wzgórzu, na południowy zachód od agory. C. ZAMAGNI, *Passion (ou Actes) de Timothée*, s. 350, podczas gdy Bremmer za Meirą Kensky identyfikuje *Embolos* jako główną arterię miasta. J.N. BREMMER, *Timothy, John and Ephesus in the Acts of Timothy*, s. 234; M.Z. KENSKY, *Ephesus, Loca Sancta: The Acts of Timothy and Religious Travel in Late Antiquity* [w:] *The Narrative Self in Early Christianity. Essay in Honor of Judith Perkins*, red. J. Spittler, Atlanta 2019, s. 100. Identyfikacja zgadza się z rozumieniem *embolos* w kategoriach kolumnady. A *Patristic Greek Lexicon*, red. G.W. H. Lampe, Oxford 1961, s. 453.

²⁹ Powielenie imiesłowów *eimi* może być niebezpośrednim odwołaniem do Boga samoobjawiającego swoje Imię Mojżeszowi w Wj 3,14.

³⁰ Łacińskie manuskrypty doprecyzowują, że mowa nie o miejscu, a o górze (*in monte* w 58U) Pion.

³¹ Miejsce męczeństwa lub poświęcone męczennikowi, w którym często znajduje się jego grób i/lub relikwie.

³² Dosłownie „zakończył życie”.

³³ Wyrażenie to należy rozumieć dosłownie, a nie symbolicznie w kategoriach *apostolicae sedis*.

³⁴ Termin *eteleiōthē* można rozumieć w kategoriach „wypełnienia życia”, czyli „dopełnienia męczeństwa”.

³⁵ Mowa o prowincji Azji, pod którą podpadał również Efez, Azjatami są więc nazywani mieszkańcy Azji Mniejszej.

³⁶ Na podstawie danych zawartych w tekście Usener ustalił, że jest tu mowa o 22 stycznia 97 r. po Chr. C. ZAMAGNI, *Passion (ou Actes) de Timothée*, s. 345-346. Bremmer zauważa, że termin styczniowy jest za wczesną datą na Katagogia, które celebrowano wiosną. Dochodzi więc do wniosku, że święto istniało już tylko w pamięci mieszkańców. J.N. BREMMER, *Timothy, John and Ephesus in the Acts of Timothy*, s. 236.

³⁷ Dosłownie „był prokonsulem”.

Azją sprawował Peregrinus³⁸. Natomiast według nas za panowania Pana naszego, Jezusa Chrystusa, któremu chwała na wieki wieków, amen.

BIBLIOGRAFIA

- A *Patristic Greek Lexicon*, red. G.W.H. Lampe, Oxford 1961.
- BARNES T.D., *Early Christian Hagiography and Roman History*, Tübingen 2010.
- BREMMER J.N., *Timothy, John and Ephesus in the Acts of Timothy* [w:] *The Apostles Peter, Paul, John, Thomas and Philip with their companions in Late Antiquity*, red. T. Nicklas, J.E. Spittler, J.N. Bremmer, Leuven 2021, s. 215-239.
- CANCONNAN C.W., *In the Great City of the Ephesians: Contestations over Apostolic Memory and Ecclesial Power in the Acts of Timothy*, „Journal of Early Christian Studies” 24/3 (2016), s. 419-446.
- CANCONNAN C.W., *The Acts of Timothy. A New Translation and Introduction* [w:] *New Testament Apocrypha. More Noncanonical Scriptures*, t. 1, red. T. Burke, B. Landau, Grand Rapids 2016, s. 395-405.
- CSAPO E., *Comedy and the Pompe. Dionysian Genre-Crossing* [w:] *Greek Comedy and the Discourse of Genres*, red. E. Bakola, L. Prauscello, M. Telò, Cambridge 2013, s. 40-80.
- HARĘZGA S., *Pierwszy i Drugi List do Tymoteusza, List do Tytusa* (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament XVI), Częstochowa 2018.
- KENSKY M.Z., *Ephesus, Loca Sancta: The Acts of Timothy and Religious Travel in Late Antiquity* [w:] *The Narrative Self in Early Christianity. Essay in Honor of Judith Perkins*, red. J. Spittler, Atlanta 2019, s. 91-119.
- MONTANARI F., *The Brill Dictionary of Ancient Greek*, tłum. R. Barritt-Costa [i in.], Leiden – Boston 2015.
- STRELAN R., *Paul, Artemis, and Jews in Ephesus*, BZNTW 80, Berlin – New York 1996.
- USENER H., *Natalicia regis augustissimi Guilelmi imperatoris Germaniae ab Universitate Fridericia Guilelmia Rhenana [...] Insunt Acta S. Timothei*. Bonn 1877 (edition princeps).
- ZAMAGNI C., *Passion (ou Actes) de Timothée. Étude des traditions anciennes et édition de la forme BHG 1487* [w:] *Poussières de christianisme et de judaïsme antiques. Études réunies en l'honneur de Jean-Daniel Kaestli et Éric Junod*, red. A. Frey, R. Gounelle, Prahins 2007.
- ZAMAGNI C., *Recherches sur le Nouveau Testament et les apocryphes chrétiens*, Rimini 2017, s. 257-301.

³⁸ Prokonsul Peregrinus podziela los Maximusa – również jego istnienie zostało zanegowane. T.D. BARNES, *Early Christian Hagiography and Roman History*, s. 302-303.